

אשקלון בימי הביניים תחת שלטון האסלאם

נוכח הממצאים הארכיאולוגיים המרובים בהם נתברכה אשקלון, קצת תמוה שידעונו על העיר בימי הביניים הן מועטות ומקוטעות. את הנתונים העומדים לרשות החוקרים ניתן לסכם כך:

המקורות המוסלמיים אינם מאריכים את הדיבור בכל הנוגע לאשקלון. אפשר ללקט כמה אזכורים הנוגעים לתקופה הנדונה, אך אלה ניתנים ב"קמצנות מרבית". עם פרסום קטעי הגניזה, בעבודתו של פרופסור משה גיל, ניתוספה תרומה חשובה לנושא, אך גם מקור זה מאפשר לשחזר את תולדותיה של אשקלון בימי הביניים באופן חלקי בלבד.

המפעל הגדול של חפירות אשקלון העתיקה עורר אפוא תקוות רבות אצל חוקרי ימי הביניים, שכן החפירה, בהנהלתו של פרופסור סטיגר מאוניברסיטת הרווארד (שבסתיו 1986 הסתיימה העונה השלישית שלה), יכולה להעניק לנו פרק חשוב לתקופה שהיא כמעט עלומה. החפירות נועדו אמנם, בראש וראשונה, לחקר התקופות העתיקות יותר של אשקלון, אך פרופסור סטיגר השפיל להבין את מורכבותו של האתר ואת התרומה הגדולה של חפירה מעין זו, שתתמקד גם במה שקרוי התקופות המאוחרות, קרי ימי הביניים.

מן הממצאים מסתבר שאשקלון היתה במשך כמה מאות שנים – בין סוף התקופה הביזנטית עד לתקופה הצלבנית ועד בכלל – **אגוז קשה לפיצוח**. את השלבים השונים בתולדותיה של העיר בימי הביניים ניתן לסווג באופן כללי, לשתי קטגוריות, האחת – **חשיבותה של אשקלון כשלעצמה**, והשנייה – **חשיבותה של אשקלון מבחינת האסלאם**.

מרכזיותה של אשקלון וחשיבותה באות לידי ביטוי בכל מערכת האירועים והניגודים הפוליטיים, כפי שהם ידועים הן במאבקים המקומיים הן בעימותים העולמיים. במאבקים המקומיים מדובר על יריבויות בין כוחות מוסלמים בינם לבין עצמם; וכאשר מדובר במאבק העולמי הגדול עם הצלבנים, מתגלה היבט נוסף, והוא – הקושי לכבוש את העיר.

כאחת מערי החוף, כמו קיסריה וטריפולי, היתה אשקלון אגוז קשה לפיצוח לצבא המוסלמי, גם בעת הניסיונות המוקדמים להשתלט עליה. הביזנטים המתגוננים היו מחישים לעיר עזרה מהים, כאשר למוסלמים לא היתה גישה אליו. מצב זה המשיך להתקיים לאורך מאות שנים ואפיין את מצבה הביטחוני של אשקלון, שכן היה ניתן לקיים קשר לעיר דרך הים למרות הסכנות שהיו כרוכות בכך. גם כשהתפקידים התחלפו, הרי שגורם זה המשיך לקבוע את גורלה של העיר. מאוחר יותר היו אלה המוסלמים שסיפקו אספקה ימית לעיר הנצורה, שעה שהצלבנים הקיפו אותה וצרו עליה ביבשה.

מבלי לציין במדויק את התאריכים של האירועים השונים שאירעו בזה אחרי זה, מן הראוי להזכיר כמה מן המשמעותיים ביותר.

בשנים הראשונות לכיבוש המוסלמי (במאה השביעית – היא התקופה האומית), עוברת אשקלון פעמים אחדות מיד ליד בעת הקרבות בין הביזנטים למוסלמים. אך עם ארגון של הפרובינקיות המוסלמיות, נמנית העיר בין ערי חבל

קדרת חרס צבעונית מהתקופה המוסלמית.
(מצילומי משלחת החפירות של לורנס
סטיגר.)

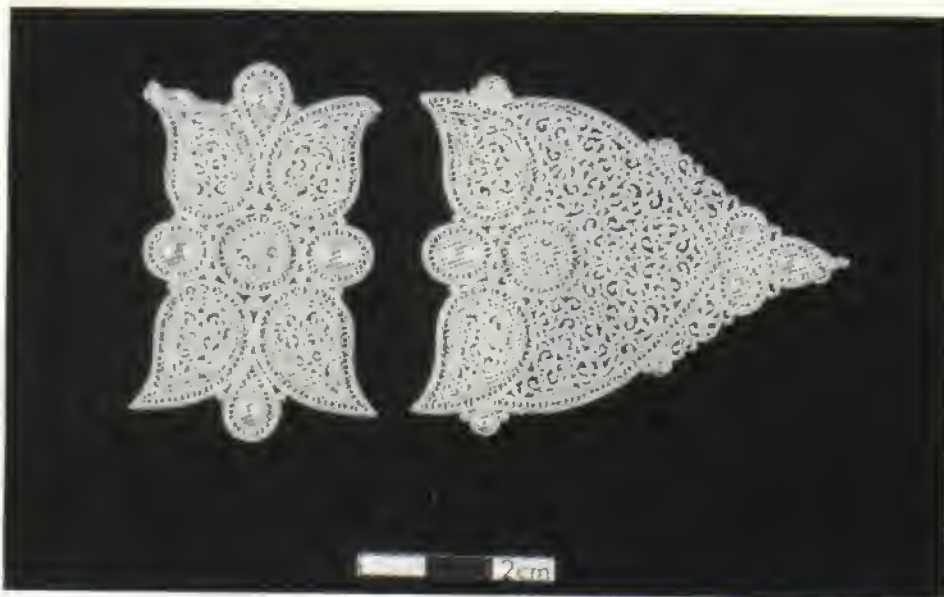
פלסטיין — ג'ונד פלסטיין, ואנו יודעים שנטבעו בה מטבעות "עסקלאן פלסטיין".
(רמלה היתה אז הבירה של פלסטיין.)

מאוחר יותר, עת שכנו הקרבות ושקט יחסי השתרר, התחילו לשקם את אשקלון ולבצר אותה, ביחד עם שאר ערי החוף — צור, עכו וקיסריה. לפי בלאדיורי, החל השיקום כבר בימיו של **אבן זובייר**. אך המאבקים הפנימיים המרובים, עליהם רמזנו קודם לכן, פרצו בזה אחר זה: הקרמטים, האיח'שידים, הפאטימים והסלג'וקים — כולם נלחמים בכולם ונאבקים בינם לבין עצמם. אשקלון ניצבת בין הכוחות הלוחמים, וכמובן, אינה יוצאת נשפרת מכך. כל זאת עד לעימות הגדול והמכריע בין הכוחות המוסלמיים לבין הצלבנים.

גורלה של אשקלון במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה, בתקופה הצלבנית, הוא מופלא. העיר שנשארה המעוז המוסלמי האחרון בארץ, לאחר שרוב האיזור נפל כבר בידי הצלבנים, המשיכה אפילו בטביעת מטבעות מוסלמיות. בכתבי הגניזה היא נזכרת פעמים אחדות כ**מדינת אשקלון**, המקיימת קשרים הדוקים, דרך הים, עם מצרים. הדברים אמורים הן לגבי השלטון המוסלמי במצרים, הן בקהילה היהודית באשקלון, המנהלת התכתבות ענפה עם הקהילה היהודית במצרים. בתום תקופה זו נפלה העיר לידיהם של הצלבנים (1153).

אך הם החזיקו מעמד זמן קצר בלבד, עד שהמוסלמים חזרו וכבשו מיד הצלבנים (1187). הכובשים הרסו אותה (1191) עד היסוד והעיר חדלה להתקיים. **מבחינת האסלאם** אפופה אשקלון הילה של קדושה, ונלווית לה תווית של אחת משתי הערים-הכלות (עם דמשק) **ערוס אל-שאם**. אשקלון היתה, בפרקי זמן שונים, מקום מושבם של כמה אנשי רוח וספרות מוסלמים (ר' נספת של ע' אלעד). בין יושביה היו נכבדים שונים של המקורבים לנביא, כגון מוסרי מסורות, ובין תושבי אשקלון נזכרים אפילו צאצאים של המקורבים לנביא.

הגורם שהגביר את חשיבותה של אשקלון היה המשהד (מבנה זיכרון) בו נשמר, על-פי המסורת, ראשו של חוסיין. האתר החשוב הזה היה גם מפואר מאוד, ורק

תכשיטי זהב משובצים יהלומים, מהמאה האחת-עשרה לספה"נ (תקופת השלטון הפאטימי).
נתגלו על-ידי אנשי משלחתו של פרופ' לורנס סטיגר.

עם כיבושה של העיר על-ידי הצלבנים העבירו את ראשו של הקדוש לפוסטאט שבמצרים. נזכיר כאן, שבתקופה הפאטימית הוזמן בשביל המסגד המפואר הזה, המנבר (דוכן הדרשן) היפה שהועבר לאחר מכן למסגד בחברון, שם הוא נמצא עד היום.

דוגמה אחרת לחשיבותה של אשקלון במסורת המוסלמית, היא האמונה לפיה יש לעיר תפקיד מיוחד **בתחיית המתים**. לפי אמונה זו, יקומו בה לתחייה 70,000 איש, מבלי שיתבקשו לתת דין-וחשבון על מעשיהם...

לתולדותיה המורכבות של העיר יש להוסיף, כי במשך מאות שנים, פעלה בה אוכלוסייה **יהודית**, שקיימה קשרים ענפים עם יישובים שונים בארץ ובמצרים (כפי שכבר נרמז לעיל), ואף בתקופות הקשות המשיכה הקהילה היהודית לפעול למען הקהילות השכנות. אשקלון, למשל, קלטה פליטים יהודים מקהילות סמוכות ופעלה למענם.

מקטעים שנתגלו בגניזה, ניתן לעקוב אחר המסחר הענף והמגוון שנוהל בעיר זו. מסתבר שכנראה היתה בה קהילה **קראית**. אך עובדה מעניינת היא שמראשית הכיבוש המוסלמי ישבה בה אוכלוסייה **נוצרית**.

אנו קוראים, באחד המקורות המוסלמיים מן המאה האחת-עשרה, על מציאותה של כנסייה גדולה, כנסיית **מרים אל-חידר**. אף שנכתב גם שהכנסייה נהרסה מאוחר יותר על-ידי המוסלמים בעזרתם של היהודים, אך עובדה היא שהכנסייה פעלה במשך המאות הראשונות לשלטון המוסלמי באשקלון. כן ידוע גם שבמאה העשירית ישב בה נוצרי בשם **דאוד אל-עסקלאני**, שהעתיק חלק מאגרות פאולוס. **אופייה של העיר וסביבתה**. האיזור מתואר ככתבי ימי הביניים כאיזור פורה ועשיר, ומונים את היבול במספר ניכר של מינים. בולטים ברשימה זו: זיתים, שקדים, תאנים, גפנים ורימונים. המסחר שעבר דרך אשקלון קלל את סחר הבשמים, הפשתים, הסוכר, היין, השמן ואפילו ספרים. בין השאר מצוין שהיה לשמן שימוש ספציפי לאריגים צבעוניים; חלק מן האריגים הללו יוצרו באשקלון, ונקראו "תיוב עסקלאני". התמונה המתקבלת היא – תנועה גדולה של אימפורט-אקספורט – יבוא-יצוא. ואפילו מוצר מסחרי יוצא-דופן כמו חילופי שבויים,

התבצע באשקלון, שישבה בצומת דרכים מרכזי ושימשה תחנת מעבר חשובה. עדות לכך מצויה כבר אצל **מוקדסי**, שכתב במחצית השנייה של המאה העשירית. אשקלון ידועה בממצאיה הרבים מן התקופה הרומית, ובמידה מסוימת מן התקופה הביזנטית. לאשקלון יש פוטנציאל עצום לחקר התקופות הקדומות, ויש לשער שוודאי עוד ייחשף.

אשר לימי הביניים, הפרנו את שרידי החומה, העדות להרס של העיר על-ידי המוסלמים. אך על מציאותן של שכבות במאות הראשונות של ימי הביניים, ועל תוכן, לא היה לנו כל מושג, וגם לא היה ברור היכן בדיוק לחפש אותם.

מוקדסי מזכיר בין השאר את תעשיית הכלים היפים של אשקלון, בלי לציין באיזה סוג של כלים מדובר. ואכן, מצאנו בחפירות, קרמיקה יפה מסוגים שונים ובשפע, קרמיקה השייכת למאות הראשונות של האסלאם. מן הראוי אף להזכיר עובדה נוספת, רבת חשיבות, אשר לה נגיעה הן לקרמיקה והן לתמונת הסחר אותה תיארו קודם לכן. בין החרסים הרבים שנתגלו נמצא מספר לא מבוטל של שברים המעידים באופן חד-משמעי על נוכחותה של קרמיקה קופטית באשקלון. כלומר, הסחר עם מצרים אותו הזכרנו, משתקף אף בקרמיקה, ומתגלה בחפירות האחרונות.

הממצא בכללו מגוון, אך התגלית המשמעותית ביותר היא, ללא כל ספק, החשיפה של כנסייה נוצרית טרום-צלבנית. כלומר, אולי אפילו אותה כנסייה שהזכרנו, המצוינת בכתובים, ואשר פעלה במאות הראשונות לכיבוש המוסלמי. הכנסייה היא רחבת ממדים, מצטיינת בארכיטקטורה נאה, הממשיכה, ללא ספק, את המסורת הביזנטית עם בפטיסטריום במרכז. אמנם היא עברה מספר גלגולים, ואף על כך יש לנו סימוכין במקורות. בכנסייה זו השתמרו עדיין שרידים של תמשיחי קיר – פרסקאות – עם כתובות ותיאורי קדושים. לא מן הנמנע שהיא המשיכה להתקיים לאחר נפילת השלטון הצלבני שם, כאשר כבשו המוסלמים מחדש את אשקלון, שכן ידוע לנו מן המקורות ההיסטוריים, שצלאח א-דין אפשר, בהסכם שלו עם הצלבנים, לכל הנוצרים לצאת מן העיר, אך **מאה משפחות** נוצריות, ככל הנראה סוריות (או יווניות), הורשו להישאר. לצלאח א-דין היה קשר מיוחד עם פלג נוצרי זה, ולכן ייתכן שהנוצרים שנותרו, השתמשו באותה כנסייה.

לסיום, יש להצביע על החלק המרשים ביותר, שהחפירות תורמות בו לידיעותינו על אשקלון. אנו יודעים באילו לבטים היתה מלווה החלטתו של צלאח א-דין להרוס את העיר, וזאת על-פי המדיניות שהיתה נקוטה עמו, אותה ניתח פרופסור דוד איילון, במחקרו על הרס ערי החוף. העיר שנכבשה על-ידי הצלבנים, נשלטה בידיהם תקופה קצרה, כשלושים וחמש שנה. ארבע שנים לאחר שהצלבנים גורשו מהעיר המוסלמים חזרו אליה, והרסו אותה לחלוטין.

העיר נעזבה, ושוב לא התאוששה מחורבנה עד לימינו. רק בתקופה המודרנית, לאחר קום המדינה, חזרה אשקלון לפרוח.

אכן זו בדיוק התמונה המתגלית לעינינו, מתוך התגליות הארכיאולוגיות. הרס אשקלון השאיר בידינו שרידים של תרבות חומרית, שברי כלים וקרמיקה מן התקופה של המאות הראשונות לשלטון המוסלמי, ועד לתקופה הצלבנית. התקופה הממלוכית שלאחריה כמעט שאינה באה לידי ביטוי, להוציא חרסים בודדים. הבבואה הנאמנה של תולדות העיר מתאשרת ומשתחזרת בעזרת החפירות הארכיאולוגיות.

עונות החפירה הבאות ודאי תאפשרנה למלא פערים רבים ולהשלים את ידיעותינו המצומצמות בשלב זה.